

Віра Фрис

КУЛЬТУРА ПЕРЕПISУВАННЯ КНИГ В УКРАЇНІ ХІ–ХVІІ ст.

(вибір протографа, причини виникнення помилок переписувачів і їх виправлення)

Досліджуючи причини виникнення помилок в кириличних рукописах, переписаних на Україні у ХІ–ХVІІ ст., варто дізнатися, що ж думали з цього приводу самі переписувачі, їхні сучасники та нащадки, які користувалися цими книгами. Цікаво подивитися на причини виникнення помилок і їх нагромадження в переписуваних текстах, а також на ставлення до вибору зразків для переписування, виявлення та виправлення цих помилок крізь призму поглядів самих переписувачів та людей, які користувалися тими книгами. Таку інформацію можна знайти у пограничних записках.

Дослідники уже давно звернули увагу на такі записи¹, однак, зазвичай, лише констатували їхню наявність, цитуючи при цьому окремі з них (або їх фрагменти). Згодом записи на книгах стали наводити в джерелознавчих працях, загальних дослідженнях з історії книги та в каталогах рукописів². Досить повно подано пограничні записи на найвідоміших українських рукописах у монографії Я. Запаска³. Вийшов й окремий збірник, присвячений записам на найдавніших кириличних книгах Київської Русі та князівств, що утворилися після її поділу⁴.

У цій статті йтиметься про пограничні записи на книгах, що містять відомості про ставлення переписувачів до своєї праці, помилок, яких вони припускалися, та реакцію читачів на виявлені помилки.

¹ П. В. Владимиров. *Древняя русская литература Киевского периода*. Киев, 1900. С. 113-118; І. Франко. Кінцеві записки в староруських рукописах // Його ж. *Зібрання творів: У 50-ти т.* Київ, 1976. Т. 37. С. 166-170 та ін.

² Я. Д. Ісаєвич. *Джерела з історії української культури доби феодалізму*. Київ, 1972; Б. В. Сапунов. *Книга в Росії в ХІ–ХІІІ вв.* Ленінград, 1978; найповніше пограничні записи подано: *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР (ХІ–ХІІІ вв.)*. Москва, 1984; Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ирмології 16–18 століть*. Львів, 1996; *Сводный каталог славяно-русских книг, хранящихся в России, странах СНГ и Балтии. ХІV век*. Москва, 2002. Вып. 1; Л. Гнатенко. *Слов'янська кирилична рукописна книга ХV ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог*. Київ, 2003.

³ Я. П. Запаско. *Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга*. Львів, 1995.

⁴ Л. В. Столярова. *Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов ХІ–ХІV вв.* Москва, 2000.

Створюючи копію, переписувачі дотримувалися певних звичаїв: молилися, просячи Бога допомогти в непростих трудах: “Ги, помози рабоу своєму сїю книгоу Єв^рліє тетрь писати почити и докончати за млтвь сты^х Ѡць наши^х Ги, и Ис, Хе, Снє Бжїи помилоу нас. амин”⁵.

Перший етап – вибір зразка для копіювання. Про це – трохи нижче, але розглядаючи питання, потрібно мати на увазі, що в Київ надходила література візантійського типу, здебільшого церковного змісту⁶. Переклади цих книг потрапляли з Болгарії і з Сербії. Значну їх частину перекладали на Русі. Зразком довгої подорожі творів на Руські землі (через Болгарію) є Ізборник 1073 р. – збірник, укладений у Візантії, перекладений в Болгарії з ініціативи царя Симеона (919 – 927) і адаптований у Києві. 1073 року дьяк Йоан пише у цьому збірнику, що князь “... повелѣ мнѣ нѣмоудровѣдиѣ прѣмѣноу сътворити рѣчи. инако набѣдѣште тождество ...”⁷, тобто князь наказав “переміну” (переклад) “річей” зробити, по-іншому викласти текст, не міняючи суті. Тут привідкривається і завіса над завданнями, що ставилися перед давніми перекладачами. Одне з них полягало, судячи з усього, радше в адаптуванні текстів до рівня потенційного користувача, ніж у буквальному перекладі.

Особливо відомим центром перекладу творів, що привозились з Візантії, був Київ часів Ярослава Мудрого⁸. Тут і добиралися твори, які необхідно було перекласти в першу чергу. Пізніше перекладацька робота велася не так інтенсивно.

У XVI ст. велика робота з перекладу та звірки текстів велася при Острозькій слов’яно-греко-латинській академії. В цьому осередку проводилася робота з перекладів біблійних та інших текстів. Збережений у Харківській науковій бібліотеці кодекс початку XVII ст. містить Бесіди Йоана Златоустого на Євангеліє Йоана. У ньому на аркуші 183 зроблено таку приписку: “До zde конец переводѣ кнз Кѣрбьскаго; и Ѡ книзѣ сей”⁹. Очевидно, цю частину тексту перекладено на Волині в Милянєвичах, де з кінця 60-х рр. XVI ст. і до 1583 р. діяв гурток князя Андрія Курбського. А на звороті цього ж аркуша – просторий запис Кипріяна (активного діяча Острозького осередку, перекладача; помер після 1623 р.¹⁰) 1605 р. про те, що він переклав окремі бесіди за грецькою книгою – ті, що були відсутні в перекладі, зробленому Силуяном (з повним текстом запису можна ознайомитися у довіднику, укладеному І. Мицьком¹¹). Справа в тому, що учень Максима Грека Силуян зробив переклад бесід на Євангелія за списком, у якому були відсутні окремі з них, і які згодом переклав Кипріян. В Милянєвичах також зробили

⁵ Российская государственная библиотека (Москва; далі – РГБ). Отд. рукописей. Ф. 299 (собр. Тихонравова Н. С.). № 590. Арк. 245.

⁶ І. Шевченко. *Україна між Сходом і Заходом*. Львів, 2001. С. 55.

⁷ Я. П. Запаско. *Пам’ятки книжкового мистецтва...* № 2. С. 133.

⁸ Н. А. Мещерский. *Источники и состав древней славяно-русской переводной письменности IX–XV веков (учебное пособие)*. Ленинград, 1978.

⁹ Харківська наукова бібліотека (далі – ХНБ). Від. рукописів. № 819072. Арк. 183.

¹⁰ *Матеріали до історії Острозької академії (1576–1636)*. Біобібліографічний довідник / Упор. І. З. Мицько. Київ, 1990. С. 37–38.

¹¹ Там само. С. 113.

переклад бесід, яких бракувало, але, на відміну від Кипріяна, вони використали латиномовне видання¹².

Особи, які бралися за переклад, і переписувачі подавали причини, що спонукали їх взятися за цю справу. Так, у по крайньому запису на Октоїху 1618 р., зробленому рукою “іерея Іоанна священника Томашевского”, серед іншого сказано: “праца около писаня моего и стараня добрых зводов, которых ем за помощю божією от давных лѣт поднял, до того часу потѣхою вдячною мя охоложают”¹³.

Зразок для копіювання мусив містити якнайменше помилок. На Мінеї 1571 р. писар, згадавши про себе, і про те, з якого він села, не забув підкреслити, що “писал съ правдивого зводу из миній монастыря печерского”¹⁴, а не з будь-якої книги, що першою потрапила у руки (книгозбірня Київської Лаври користувалася великою пошаною).

Добре вивірені і незіпсовані книги тримали і ченці Дерманського монастиря, що знаходився недалеко Острога у володіннях князів Острозьких. З монастиря позичали книги для переписування, а щоби особа, яка позичала книгу, часом не забула її повернути, то робили запис-нагадування: “Сі книга Де^рма^нського Минастира є^{ст} котори є^{ст} позичена до переписа^н ѿ^д а^рхима^н д^риту Жидѣчацскому в рокѣ АХ^СІ”¹⁵.

Про те, що книги, які потребує церква, “з доброго зводу жебы уставичне а нефальшиве написовал”, говорить і у відомому заповіті брацлавського каштеляна Василя Загоровського бл. 1578 р.¹⁶ (збереглися також книги 1536 і 1639 рр., переписані “повеленієм” представників родини Загоровських¹⁷).

Такі записи дають нам підстави вважати, що вибір тексту/перекладу був свідомим, до нього підходили відповідально, і частина переписувачів орієнтувалася не лише в тому, де можна роздобути добрий зразок для переписування, але й у тому, хто і на якій основі робив переклади.

Самі ж переписувачі боялися “зіпсувати” текст – неправильно переписати, щось пропустити чи просто помилитися, що могло спричинитися до викривлення змісту. Адже самі тексти розцінювали як втілення проявленої Богом Істини, мовна правильність перетворювалася на синонім євангельської істини чи істини, що відповідає Святому Письму¹⁸.

При створенні нової копії великі за обсягом тексти переписували у погано освітлених приміщеннях протягом багатьох днів і місяців. При цьому хтось міг зайти, відвернути увагу переписувача; його фізичний стан також міг бути різним: втома, хвороба тощо. Про причини виникнення помилок писали з найдавніших часів й самі переписувачі.

¹² Там само. С. 112-113.

¹³ Цит. за: І. Франко. Кінцеві записки... С. 169.

¹⁴ Российская национальная библиотека (г. Петербург; далі – РНБ). Отдел рукописей. Собр. Михайловского. F 38, Арк. 174 зв.

¹⁵ ХНБ. Від. рукописів. № 819067. Арк. 427 зв.

¹⁶ *Архив Юго-Западной России* (далі – АЮЗР). Киев, 1859. Ч. I. Т. 1. С. 73-75.

¹⁷ ХНБ. Від. рукописів. № 819298, 819128.

¹⁸ В. Зема. Середньовічна традиція слова, мови та книги в творах Іоана Вишенського // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*. Київ: Критика, 1998. Т.5. С. 82.

Серед частозгадуваних причин переписувачі вказують на свою гріховність, невмілість та нерозуміння – як, наприклад, у записі, зробленому “рукою мало оумнаго и многогрѣшнаго діака раба Бжїа Прокопіа поповича з Дубровки ... а мене грѣшнаго не проклинайте прошѣ Бѣгом и всѣми стѣими хотѣемса где вписал или где што преступилъ”¹⁹ (1564 р.).

Часом додаються й “свої”, індивідуальні причини: “... списася сія книга рѣкою мнѣго грѣшнаго злаго и непотрѣбнаго лѣниваго и невмѣлаго Іванца ... инѣ милїи ѿци и брат дци где кѣлиса бѣдѣ вписаи въ своємь неразуми и по мнѣго и в рѣстѣшныи мыслѣчи мнѣгож и ѿ своєм и житїи помышлѣючи. Чтѣте исправлѣючи свои высокыи разумь, а мене грѣшнаго не клѣнѣте. Ибо вса неправда грѣх ест. Клятва бѣди на діавола а на мене блвѣніе Аминь”²⁰ (1521 р.).

В одному з найдавніших записів, зробленому у 1092 р. на Євангелії, читаємо: “...инога ч(е)л(о)в(ѣ)ка ... отагъченъ грѣхы бецислъными..., брати мо всакого дѣла добра вѣласа въ житїи, ко корабль на поучинѣ, [непо]добна помышл, сластолюбїе, клеветы, чвары, пьнство, а просто рекъше вса злаа. Оухъ, братїе и о(т)ци мои. А ще в тѣхъ мыслѣхъ блоуд, а съблзнилъса боудоу, пиша, не мозѣте, братїе, клати нѣ исправите и бл(а)гослови(т)е и простите оубогую мою д(о)ушю, мене грѣшнаго ркъше Мичька”²¹. Отже, на думку переписувача, сторонні гріховні думки, що виникали через слабкість людської природи, призводили до помилок. На сторінках рукописів знаходимо й інші причини, як от у запису, зробленому на книзі, виготовленій 1434 р. у Києві “... роукою многогрѣшнаго ѡбогаго смѣреннаго Івсиѣишка діакона. А ще кдѣ будѣ вписалса или в забытїи оума или сьдрѣгѣм бесѣдѣа или въ свои помышленїа. Но гѣда ради оци сѣтїи или мирьстїи члци прочитаите сію бжѣвенѣю книѣ. а мене грѣшнаго неклѣните”²².

І пізніше переписувачі переймалися тим, що могли робити помилки, а як виправдання вказували на причини їх виникнення. Так, запис на Євангелії 1550 р. зроблено “рукою многогрѣшнаго дка Михайла Ѡлежандровича аще гдѣ боудѣ згрубил или вписалса своимъ забытиемъ ѡма сщици и діакони чтоучи справлѣйте а мою многогрѣшнѣю дшѣ поминайте”²³. Або: “... роуко бжїего ѡАХПА роукою многогрѣшнаго и малоумнаго раба бжїа Маѡимїа оулицького діака Смерековского ... а вы чѣтнїи ѿци и четци писма стого чтѣте исправлите, если быи с где ѿмылии или вписаи или скыи загвории альбо пересмотрии, альбо замыслии чтѣте и справлите и свои розоумо докладайте, а мене грѣшнаго неклѣнѣте таже небудете проклѣтїи ами”²⁴. Можна, звичайно, провину з голови перекласти на руку – дячок Василь Іванович переписавши Устав церковний 1611 р., вказує, що писано: “... не дхрѣни агглюи но рука брѣнна и сгмазныла ѿкаана грѣшна”²⁵.

¹⁹ Львівський історичний музей (далі – ЛІМ). Рук. 5. Арк. 1.

²⁰ ЛІМ. Рук. 75 (на форзаці біля нижньої дошки).

²¹ Я. П. Запаско. *Пам'ятки...* № 5. С. 150.

²² РНБ. Отд. рукописей. Осн. собрание. Ф. I. 73. А. 331; Я. П. Запаско. *Пам'ятки...* № 62. С. 295.

²³ РНБ. Отд. рукописей. Собр. СПбДА. А. I. 177. Арк. 367.

²⁴ РНБ. Отд. рукописей. Собр. Яворского. № 30. Арк. 166 об.

²⁵ РНБ. Отд. рукописей. Собр. Михайловского. Ф. 26. Арк. 185.

Бували й незвичайні причини поганого написання книги. Так, “многогрѣшний раб божій Васко, рекомий дѣчом” у 1625 р. копіював Слово і повчання на Різдво Христове в час, коли загострилися його стосунки з місцевим священиком, який хотів його усунути від виконуваних обов’язків, але впертий дяк все ж не поступався і одночасно продовжував переписувати обраний твір для “... попа наи^{ма} ѿць Романь. Сїа тетрадь ѿдати належи^т до роук Ваших Власных. Сты ѿче не чоудоу[и] жеса^а та^к зле виписал^о бо єсми ба^{зо} при великои нѣждѣ^ѣ сїе писа^н. Бо ма^а пв^н stoуп^ницькы^ѣ єі, разъ пере^н громадоу води^н бо хотѣ^н щобы ма^а и^з села высади^л а^ле моу Гъ, Бъ, не помо^г.”²⁶

Окрім часто згадуваних причин, знаходимо й оригінальну: “А писал єи раб бжии многгрѣшни Миско Лѣчниковичь крем^анец^кыи в разумѣ^ѣ младом на мислех велих ѿци и брат где^ѣ буду ѿписал во словѣ^ѣ или во титлѣ^ѣ справляючи чтѣ^ѣте а мене не клинѣ^ѣте а ва^ѣ бгъ помилует во си^ѣ вѣ^ѣкы и въ будущи^ѣ амин^ѣ”²⁷, – тут молодий переписувач переживає не лише за помилки в словах, але й у надрядкових знаках.

Отже, на думку самих переписувачів, причин виникнення помилок при копіюванні книг було багато. Помилки намагалися виправляти відразу після копіювання книги, оскільки при наступному переписуванні до вже зроблених могли додаватися й нові. Як приклад можемо навести запис на Євангелії 1602 р. з Грімного на Львівщині, в якому вказано, що книгу писав “юноша Власій”, а оскільки рукопис призначався в дарунок синові-ієреєві, то батько, бажаючи, щоб йому дісталася книга без помилок, власноручно їх виправив (“исправил, благочестивий раб Іоан, а по прозвищу Куцірка с Коропужа”)²⁸. Ще один запис, в якому є згадка про виправлення написаного тексту, містить Псалтир з тлумаченнями Никити Іраклійського: “Книга сїа ѿ^ѣалтирь то^ѣкована^а єсть много грѣшного Іѡа^нна Динисовича Хомѣ^ѣского протопопы Нѣ^ѣжи^ѣского. Списана^а в рокѣ^ѣ ... ѿ^ѣМВ коштомъ и накладомъ власны^ѣ пре^ѣ Василїѣ^ѣ пре^ѣвитера на то^ѣ час Линоворозкого. Ис^ѣлѣдована же і исправле^{на} в рокѣ^ѣ ни^ѣшномъ ѿ^ѣМГ мѣ^ѣ іан^ѣарїѣ^ѣ самы^ѣмъ звышъ помене^нымъ преч^ѣтнымъ г^ѣдномъ протопопоу Нѣ^ѣжи^ѣскимъ при цркви Сѣборной Нѣ^ѣжи^ѣской оуспенїѣ^ѣ Прстой Бци сѣ присидѣ^ѣвши^ѣ ємѣ^ѣ Кириломъ діакономъ тоєи^ѣжъ цркви ро^ѣжонымъ є^ѣмѣ^ѣ братомъ и Никитїємъ Андреевичем^ѣ”²⁹. Цей запис розкриває і “технологію”, за якою провадилося виправлення: книгу уважно читали, порівнювали (“изслідовали”) зі списком, з якого робилася копія, і знайдені помилки, неточності чи невідповідності виправляли. А що таку роботу зручніше робити вдвох (один читає вголос з однієї книги, а інший слідує за текстом в другій), то протопоп залучав то диякона-брата, то якогось Никитія Андрійовича.

Траплялося, що книгу виправляли пізніше, коли вона потрапляла до рук людини освіченої, яка почувалася відповідальною за те, щоб тексти були незіпсовані (адже Бог дав їй знання, які вона не могла не використовувати). Про це написав

²⁶ Львівський національний університет ім. І. Франка. Наукова бібліотека. Від. рідкісної книги. № 200. III.

²⁷ ЛІМ. Рук. 4. Арк.5-7 зв.

²⁸ РНБ. Отд. рукописей. Собр. Погодина. № 144. Арк. 298 зв.; Я. П. Запаско. *Пам’ятки...* № 108. С. 403.

²⁹ РНБ. Отд. рукописей. Собр. Тиханова. № 162. Арк. 21 зв.

1618 р. ієрей Йоан священник Томашеський [м. Томашева] на сторінках останньої, як він відзначав, переписаної ним книги: “Бо в [старших лѣтах] баченя прибывает, и само дознане науку [досконалюю] родит. Трафилем на осмогласник, то ест на охтай нѣякого писаня, которого ми господь бог открытии ра[чил, и] многом рѣчій зрозумѣл до поправы в том охтайку указал и написал. А ведле можности сило[ю да]ру божего што потреба принесла учинилем.”³⁰

Зазвичай, при переписуванні відбувалася і певна адаптація, але без кардинальних видозмін у тексті. Це пояснюється тим, що писарі замінювали окремі слова, чи змінювали їх написання, якщо були впевнені, що у протографі зроблена помилка (адже в тій місцевості і в час, коли переписувалася конкретна книга, такого слова чи його форми не вживали).

Ще одна група помилок могла виникнути при писанні “за читцем”. Відомо, що на Заході, при копіюванні у скрипторії, щоб робити одразу декілька копій, текст голосно читав читець, а писарі записували за ним (як диктант). Слід гадати, що і на наших теренах така практика часом мала місце. Читець, проголошуючи текст, міг вносити в нього зміни, виправляючи “помилки”, які, як йому здавалося, він виявив, та вимовляючи слова і літери так, як він звик. Коли текст диктували, то відхилень від протографа було більше, ніж при звичайному копіюванні. Така практика призводила до того, що зміни наближали текст до особливостей мови, характерних для регіону читця, а писарі, які сприймали текст “на слух”, писали так, як чули. Відомо, що у діалектах живої розмовної мови, скажімо, киян та новгородців, фонетичні та граматичні особливості проступали досить виразно. На думку дослідників, ймовірно, вже з VI–VII ст. на майбутній українській території запанувало українське г [h] замість праслов’янського г [g], з’явився типово український звук и, що виник внаслідок злиття праслов’янських голосних і та ы, усталилась вимова літери ѣ[ять] як звука і³¹. Протоукраїнські мовні риси дослідники засвідчують вже в найдавніших збережених рукописних пам’ятках Русі, що походять з XI ст. Можна припустити, що читати переписувачам призначали людину освічену, з добре поставленим голосом і без вад у вимові. Сумнівно, аби такий відповідальний процес могли доручити чужинцеві, тому в текстах, переписаних “під диктовку” у XI–XIV ст., скажімо у Києві, навряд чи могли проявлятися особливості мови, наприклад, північних регіонів Київської Русі³².

Звичайно, в книгах трапляються й помилки чисто візуального чи механічного характеру, що виникають при звичайному копіюванні, коли книга лежить перед майстром: писар перестрибує через один і навіть три рядки і, не помічаючи помилки, продовжує писати, чи, запам’ятавши фразу, при записуванні її пропускає одне чи пару слів, або й перекручує їх, бо не зрозумів, що написано.

Переписувач усвідомлював, що і при найстараннішому копіюванні тексту він може пропуститися помилки, і намагався вберегти себе від прокляття, що могло

³⁰ І. Франко. Кінцеві записки... С. 170.

³¹ Г. П. Півторак. *Формування і діалектна диференціація давньоруської мови*. Київ, 1988.

³² М. Г. Гальченко. О написании ѣ вместо ѣ в юго-западно-русских рукописях XII–XIV вв. // *Книжная культура. Книгописание. Надписи на иконах Древней Руси. Труды Центрального музея Древнерусской культуры и искусства им. Андрея Рублева*. Москва, 2001. Т. 1. С. 60–72.

впасти на нього при їх виявленні. Тому досить часто робили приписки-звернення до читачів: “а що в чом прегрішил простите благословите а не клените” або “отци братіє чтіте, а не клініте. Клятва бо яко орля где хочеть там сяде, а где не хочет там не сядет”³³.

Вказавши на можливу наявність помилок та причини на виправдання, писар прохав потенційних читачів – священиків та дяків – про виправлення блудів. Як вказує у маргіналії 1591 р. Семион, переписуючи книгу в Стрию “... а где будѣ согрѣшили или сѧ ѡписа¹ а вы гдѣ не попове и диаconi справу^ите а не клинѣте Ба, ра^м бо не а^тггль писа¹ но рука б^ренаа”³⁴. Зрештою, можна читача й заохотити до виправлення помилок, пообіцявши йому винагороду, як це робить “Иванец Богданец”. Він “сію книгѣ писал тетрь Євангеліе а вы стѣи ѡци чтѣте а мене грѣшноо не клинѣте. Єсли быхсѧ где ѡписал справлѣте а бов, члка грѣх клѣти. А кто бѣде исправлѣти и не клѣти, або вѡн, бѣдѣщій вѣкъ бѣде имати триста дни ѡпѣста”³⁵, а принагідно й пригрозивши, що коли буде клясти, то візьме гріх на душу.

До прохання не клясти вже в найдавніших книгах додавали посилання на безперечний авторитет – апостола Павла. Уже в Остромировому Євангелії 1056–1057 рр. переписувач дякон Григорій просить: “Молю же всѣхъ почитающихъ не мозѣте клѣти. нѣ исправльше, почитаите. Тако бо и св(ѧ)ты ап(осто)ль Пауль г(лаго)леть. Бл(агослови)те. А не кльнѣте.”³⁶. Подібні згадки про апостола Павла зустрічаються і в подальші століття. Зокрема, дячок Михно, переписавши Мінею на вересень у 1536 р., вміщує колофон, в кінці якого наголошує: “... а щели гдѣ боудоу описа¹сѧ вѣ скоудости оума Вы же исправлѣючи чтіте. А не клените поминающе сло^в. стго аппѣла Павла иж непо^вбае^т троужающаго клѣти”³⁷.

Та вимогливий читач, своєю чергою сердився, виявляючи помилки. Дехто навіть наважувався писати на церковних книгах злі зауваження на адресу не надто пильного чи недбалого переписувача. Так, на берегах Мінеї служебної написано: “Минею сию писалъ скурвий синь потреба му руку втяти по самый локоть”³⁸. Це, правда, запис XVII ст., коли книга, в основному, перестає бути сакральним предметом, що й демонструє наведений запис. Не менш недобре побажання читаємо на 125 аркуші Ирмологіону, що був переписаний близько 1629 р.: “Кто сей Ирмолой писал, то чтобы на страшный суд не стал”³⁹ – отже, прощавай життя вічне.

Нагромадження помилок призвело до того, що вже у XVI ст. постала проблема виправлення книг та пошуків “добрих ізводів”. В Росії це питання у середині XVII ст. було вирішено централізовано, дуже радикально і, як здавалося, швидко, що викликало значну протидію та породило таке явище, як старообрядництво.

³³ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ). Від. рукописів. Ф. 3 (Монастир оо. Василіян). № 108. С. 799.

³⁴ ЛІМ. Рук. 37. Арк. 275 зв.

³⁵ ЛІМ. Рук. 11. Арк. 312 зв.

³⁶ Я. П. Запаско. *Пам'ятки...* № 1. С. 127.

³⁷ ХНБ. Від. рукописів. № 819298. Арк. 226 зв.

³⁸ ЛНБ. Від. рукописів. Ф. 3. № 90.

³⁹ Ю. Ясиновський. *Українські та білоруські нотолінійні Ирмолой...* № 42. С. 121.

В Україні таку роботу проводили і діячі Львівського Ставропігійського братства, і працівники Крилоської та Стратинської Балабанівських друкарень, і представники Києво-Печерської Лаври: привозили списки з інших осередків, звіряли наявні, користувалися чужими перекладами (в тому числі й латинськими); тексти редагували, старанно їх вивіряли, використовуючи для цього не лише рукописи, але й друки. Такі друки у XVII–XVIII ст. нерідко вживали як зразки для копіювання. Книги того часу, за спостереженнями автора, подекуди використовуються і нині в церквах деяких сіл Західної України⁴⁰.

⁴⁰ В. Фрис. *Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст.* Львів, 2003. С. 129-132.